

VÝZNAM A PŮVOD RUSKÝCH SLOV TVOROG, URDA NA ZÁKLADĚ NOVĚ ZJIŠTĚNÝCH REÁLII

Vladimír Šaur (Opava)

Abstrakt:

Původ ruských slov *tvorog*, *urda* nebyl dosud jasný. Autor preferuje přejetí slova *tvorog* z asijských jazyků a přináší nový výklad slova *urda* přejetím z řečtiny balkánským prostřednictvím.

Klíčová slova: jména mléčných výrobků, přejímání

The Meaning and the Origin of the Russian Words “Tvorog”, “Urda” on the Basis of the Newly Found Out Facts

Abstract:

The origin of russian word *tvorog*, *urda* was unclear up to the present time. The autor prefer to borrow of the word *tvorog* from a Asiatic milieu and bring a new interpretation of the origin of the word *urda* from the Greek through the Balcanic milieu.

Key words: names of lacteal products, loanwords

Mléko je dosti složitá živá hmota. Při jejím skladování dochází k sražení bílkovinné složky a takto vzniklá tuhá substance se dále mění v tvaroh, z něhož lze získat sýr. Vzniklé meziprodukty mají různá krajová jména, přičemž jejich podoba, chuť a vhodnost konzumace se dost liší krajově i charakterem uložení. Protože názvy těchto produktů se šíří z jednoho území na druhé a přejímají mezi jazyky, vznikají sémantické posuny a někdy i nedorozumění, protože produkt v jednom jazyce pojmenovaný má na území jiného jazyka jiné vlastnosti, případně není obvyklé jej konzumovat (např. na Dálném východě a v Indii se tyto produkty konzumují jen ve velmi změněných podobách).

Základní hmota vzniklá sražením (kravského) mléka je praslovansky *tvarogъ*, z něho r. *tvoróg* (dial. *tvórog* má přízvuk posunutý, -o- na místě nepřívzvučného -a- je dle našeho názoru hyperkorektní), br. *tvórah* i *tvaróh*, ukr. dial. *tvároh*, *tvoróh*, *tvorih*, *tvorúh*, *tvarih*, p. *twaróg*, č./slk. *tvaroh*, hl. *twaroh*, dl. *twarog*, ale na jihoslovanském území slovo z tohoto základu zcela chybí, ani reliktové ve starých jazycích není doloženo. Tvarohu se říká na největší části území *belava* (Srbsko, část Bulharska, část Charvátska), v Charvátsku je

nejrozšířenější pojmenování *srpski sir*, ve Slovinsku *slatki sir*, v Bulharsku *izvára/odvára* (*izvára* spisovně, *odvára* zvl. na severovýchodě), lokálně i *podvára*, *prevára* (BDA), lokálně i *išumik* (přej. z tur.), *nor* (v Thrákii novotvar od *noriti* ‚nořit‘), *bažút* (z alb.), *vláššak* (podle místního pojmenování Rumunů) a poměrně rozšířené je pojmenování *úrda* zvl. v západním Bulharsku a v části Rodop (BDA 1, 217; 2, 229; 3, 247; 4, 313), také v Makedonii, kde vedle *urda* žije i jméno *izvarka*. Některá nářečí Balkánského poloostrova rozlišují mezi tvarohem z kravského mléka (zpravidla *izvára*) od tvarohu z mléka ovčího (*úrda*). Toto rozlišení a vůbec pojmenování mléčných výrobků nemůže být starého původu. Pravlast Slovanů se rozkládala v rovině v takové oblasti, kde chov koz a ovcí není příliš rozšířen ani dnes. Také archeologické nálezy zvířecích kostí ukazují, že Praslované v pravlasti chovali hlavně hovězí dobytek, nejspíše hlavně na maso (Hensel 1987, 100n); kosti koz a ovcí jsou běžnější na Balkáně, kde – a také pod Karpaty – se je Slované naučili pěstovat až po příchodu do tamější krajiny, vhodné svým reliéfem spíše k pastvě drobnějšího dobytka než hovězího. Také přítomnost přejatých slov v balkánských slovanských jazycích včetně slov přejímaných ze slovanských jazyků svědčí o tom, že pastýřská terminologie není z praindoevropštiny.

Vyhovující etymologie slova *tvarogъ* byly podány dvě. Starší (Miklosich 1886; Peisker 1905, 122; Räsänen, FUF 29, 199 a ZslPh 20, 448; nověji Machek 1957, 544; Machek 1968, 662) vycházela z přejetí do slovan. z altajských jazyků. Za základní pramen považuje mongol. *tarak* ‚tvaroh‘, některé mluví o turkotatar. prostřednictvím, což vážne na skutečnosti, že v jazycích, jejichž příslušníci jsou a byli v největších kontaktech s těmito jazyky, slovo neznají. Zdá se proto pravděpodobnější přímé přejetí u vých. Slovanů v době mongolských vpádů.

Novější výklady (poprvé Jagić, AslPh 31, 592, po něm Pintar, AslPh 36, 586; Niederle, RÉS 2, 24; Trautmann, 1923, 334; Mladeno, RÉS 4, 195 a Mladenov 1941, 630; Brückner 1927, 586; viz i níže) předpokládají domácí slov. tvoření slova od základu slovesa *tvoriti*, příp. od některého jeho jmenného derivátu. Sémanticky se opírají zejména o lat. *formella*, lidové lat. *formaticum*, ital. *formaggio*, franc. *fromage* s významem ‚sýr‘, hláskově o avest. *tūiri-* ‚sražené mléko, syrovátka‘, řecké *týrōs* ‚sýr‘ a další slova patřící do rodiny lit. *tvėrti*, nesporně se slov. *tvoriti* příbuzného. Na závalu tu je skutečnost, že zatímco slov. *t-* může odpovídat řecké *s-*, srov. zájmeno osobní a přivlastňovací 2. sg. aj., opačný poměr, tedy řec. *t* : slov. *s* neznáme. K získání tvarohu je nutná nádoba, která mj. slouží k formování původně řídké tvarohové substance. Do této souvislosti patří, přes vznesené výhrady, také výklad Hujerův (Hujer, LF 36, 58n) a starší Machkův (Machek, Slavia 16, 199).

Machek však ve slovníku (v. výše) tento výklad odvolal; právem, protože slovo není v jižních slov. jazycích a jeho přítomnost jen na slov. severu ukazuje na jiné věcné souvislosti. Slované vzhledem k tomu, co je známo o jejich tělesné

konstituci, asi patřili k národům, které původně tyto výrobky, vzniklé sražením mléka, nekonzumovaly; ostatně fakt, že výrazy *ajran*, *buza*, *jogurt*, *kajmak*, *kefir*, *kumys* aj. jsou přejaty vesměs z kavkazských nebo altajských jazyků a některé z nich (*buza*, *kumys*) po přejetí k Slovanům měnily význam pro použití jiných výchozích surovin, o něčem svědčí. Poznamenáváme, že slovo *jogurt*, domovem pravděpodobně někde na Kavkaze v altaj. jazycích, se do střední Evropy nedostalo přes balkánské jazyky, neboť tam slovo zcela chybí a příslušné reálii se říká *kiselo mleko*; ve skutečnosti se do střední Evropy slovo dostalo přes ruštinu, kam je uvedl dle kavkazských jazyků I. Mečnikov, původně do vídeňského kuchařského žargonu, odkud se rozšířilo, a slovo *kefir* se rovněž dostalo z kavkazských jazyků přes ruštinu do střední Evropy až po druhé světové válce.

V případě slova *tvarog* se už kvůli koncovému přízvuku domníváme, že přímé přejetí z mongol. *tarak* je nejpravděpodobnější. Nemůžeme souhlasit s Machkovým předpokladem (Machek 1968, 599), že Slované nekonzumovali čerstvé mléko, ale jen zksylé, protože v rovinaté krajině s vlhkým podnebím nedosahuje zksylé mléko takové kvality, aby se chuťově a hodnotově vyrovnalo mléku čerstvému, příp. výrobkům z něho.

Jedním z pojmenování tvarohu je také *urda*, slovo typicky balkánské. Význam ‚tvaroh‘ má na bulh. západě a jihu spíše západněji, ve východní Makedonii a v řeckých dialektech, kde pravopis (v prepise *ournta*) ukazuje na původ spíše novější. V dalších jazycích Balkánského poloostrova a Karpat došlo k významovým posunům. U Srbů *urda* je ‚sražené mléko‘ (Tolstoj 1957), ale tento význam asi nebyl do ruš. přeložen přesně, jde patrně o tuhou substanci v takovémto mléce. Rumun. *urdă* má zúžený význam ‚druh sýra‘, jde pravděpodobně o mléčný a tukový obsah syrovátky zbylé po výrobě sýra, tedy druhotný sýr (taková syrovátka se vaří v kotli a stále míchá, až vzniknou chuchvalce, ty se sbírají lžící a dají do plátěného pytlíku, aby voda z nich vykapala, Machek 1957, 550; Machek 1968, 670). Jde tedy pravděpodobně o měkký sladký ovčí sýr balkánského typu (Staca 1961). V tomto významu se slovo dostalo z rum. do ukr. dial., odkud je použil v tomto smyslu N. V. Gogol v próze *Starosvetskije pomeščiki*, což bylo do češ. nesprávně přeloženo ‚maková nádivka‘ (význam udává VRČS dle některého staršího překladu), ve skutečnosti jde o ovčí tvaroh, příp. o ovčí sýr (takto správně přel. Frant. Musil, srov. Gogol 1952, 1, 189). Do jižních pol. dial. se význam upravil na ‚tučná syrovátka‘ a slovo přijalo protezi, vedle *urda* je i *hurda/horda* (Machek l. c.). V slovenštině se tato obměna významu ustálila ve smyslu ‚sladká žinčica‘, podobný význam je na východní Moravě (Machek 1957, 550; Machek 1968, 670 cituje Táborského [Táborský 1928] s věcným výkladem), odtud i odvozené mor. dial. sloveso *urditi* (Jungmann 1836, 4, 777), s protezí slk. dial. *mléko sa zdurdilo* ‚srazilo‘ (Jungmann l. c. z Palkoviče). Rumunský botanický význam ‚vesnovka jarní / *Lepidium draba*‘ (Staca 1961) vznikl jako metafora. – Z balkánských jazyků chybí slovo v albán-

štině, podle našeho názoru proto, že alb. *hurdhë* znamená ‚česnek, Allium‘ a je v tomto jazyce starší (Bednarczuk 1986, 491 je považuje za prapříbuzné s řec. *skórdon*). Geografie výskytu a sémantika všech uváděných slov ukazuje na řecké centrum vzniku; čím dál od Řecka, tím jsou významy vzdálenější původnímu ‚tuhá substance po sražení mléka‘.

Máme za to, že slovo vzniklo na jihu Balkánského poloostrova, význam ‚syrovátka‘ je sekundární a vytvořil se v karpatské oblasti, kam se slovo rozšířilo později. Vodítkem pro tento předpoklad je hlavně fakt, že význam ‚syrovátka‘ je sémanticky nejednotný a někde jde i o polotovar dále zpracováváný (pol., mor. dial.), jinde o hotový produkt ke konzumaci (slk.), všude o okraj areálu doložení.

Dosavadní výklady považovaly slovo za nejasné. Je-li však původ slova v řečtině, pak se nabízí souvislost s novějším ř. *to ourō* ‚moč‘, což syrovátka připomíná svým vzhledem, s tím, že suf. *-da* byl přijat z tur. lokativu, celek ,co je v moči‘, tedy ona tuhá substance, kterou je třeba oddělit od tekuté složky. Rozhodně slovo nesouvisí s lat. *butyrum* ‚másló‘, protože toto spojení nevyhovuje ani hláskově, ani významově (významově ne proto, že másló je tuk vznikající stloukáním čerstvého mléka, kdežto urda vzniká až po sražení mléka nutně již staršího).

Literatura:

- BDA: *Bälgarski dialekten atlas*. Tom 1, 1964. Tom 2, 1966. Tom 3, 1975. Tom 4, 1981.
- Bednarczuk 1986: BEDNARCZUK, L.: *Język albański*. In: *Języki indoeuropejskie*. Warszawa 1986. Tom I. S. 486–504.
- Brückner 1927: BRÜCKER, A.: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków 1927.
- Gogoľ 1952: GOGOL, N. V.: *Výbor z díla*: Praha 1952.
- Hensel 1987: HENSEL, W.: *Słwiańszczyzna wczesnośredniowieczna*. 4. vyd. Warszawa 1987.
- Jungmann 1836: JUNGSMANN, J.: *Slovník česko-neměcký*. Díl I.–V. Praha 1836–1839.
- Machek 1957, 1968: MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957. *Etymologický slovník jazyka českého*. 2. vyd. Praha 1968.
- Miklosich 1886: MIKLOSICH, F.: *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien 1886.
- Palkovič 1820: PALKOVIČ, J.: *Böhmisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch*. Praha 1820–1821.

Peisker 1905: PEISKER, J.: *Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen*. Stuttgart 1905.

Staca 1961: STACA, J.: *Rumunsko-český slovník*. Praha 1961.

Táborský 1928: TÁBORSKÝ, F.: *Rusava*. Olomouc 1928.

Tolstoj 1957: TOLSTOJ, I. I.: *Serbsko-chorvatsko-russkij slovar'*. Moskva 1957.

Trautmann 1923: TRAUTMANN, R.: *Baltisch-slavisches Wörterbuch*. Göttingen 1923.

VRČS: *Velký rusko-český slovník*. Praha 1952–1964. Díl I.–VI.

Zkratky periodik:

AslPh: Archiv für slavische Philologie. Berlin 1876–1929.

FUF: Finnisch-ugrische Forschungen. Helsinki 1901–.

LF: Listy filologické. Praha 1874–.

RÉS I: Revue des études slaves. Paris 1921–.

Slavia: Slavia. Časopis pro slovanskou filologii. Praha 1922–.

ZslPh: Zeitschrift für slavische Philologie. Berlin 1925–. (Místo vydání později měněno.)